

Morsingmålets første grammatiker, Caspar Schade

Bent Søndergaard

ALMINDELIGVIS regnes Mors-dialekten for at være en af de bedst udforskede danske folkemål. Arbejdet hermed er som bekendt først og fremmest udført af *Jens Lund*, hvis bog om dialektens lyd- og formlære udkom i 1932-38, og af *A. O. Skyum*, hvis tobindsværk om ordforrådet stammer fra årene 1948-54.

Det er også almindeligt kendt, at den første, som videnskabeligt beskæftigede sig med øens dialekt, var provst Caspar Schade, 1754-1828, hvis største og vigtigste sproglige arbejde er: "Bidrag til et jysk Idiotikon" [= dialektordbog] fra 1807 + en række tillæg hertil, sendt til Molbech i 1820-erne; - disse håndskrifter er netop nu under udgivelse, efter hidtil kun at have været genstand for en mere eller mindre spredt og tilfældig udnyttelse i Videnskabernes Selskabs Ordbog, Molbechs dialektleksikon og Feilbergs jyske ordbog.

Hidtil har provst Schade først og fremmest været kendt som *ordsamler* - og det er da også på dette punkt hans væsentligste indsats ligger. For første gang bringes en overmåde stor del af det centrale morsingske ordstof samt mange idiotismer (= dialektale særord) samlet i hus, som oftest i en grov, men ikke ugod lydlig gengivelse.

Mindre kendt er det, at Schade tillige er morsingmålets første grammatiker - mere end hundrede år før *Jens Lund* - og det er denne hans virksomhed, der skal redegøres for her.

Blandt hans arbejder findes to mindre, som handler om grammatiske iagttagelser:

1) Afsnittet "Om den morslandske Mundart" i "Beskrivelse over Øen Mors" (1811) indeholder nogle bemærkninger om udtale og grammatik, side 333-335.

2) I Schade-manuskriptet håndskrift 70 . 0 i Statsbiblioteket i Århus findes et aldrig udgivet "Bidrag til en Morsingboe-Grammatik". Ganske vist er det et meget beskedent bidrag, idet det stærkt fragmentariske manuskript, der er udateret, kun rummer tre beskrevne blade, væsentligst omtalende gradbøjningen af tillægsord og biord.

Desværre er håndskriftets første side stærkt medtaget, formodentlig på grund af en vandskade. Dette bevirker, at en del af tillægsordenes grundformer er forsvundet. Hvor det har været muligt med tilstrækkelig sikkerhed, er disse i gengivelsen nedenfor erstattet med former fra "Idiotikon", som er sat i parentes. Hvor dette ikke har været muligt, tilkendegiver den udfyldte parentes dette.

Begge disse beskedne, men vigtige bidrag skal offentliggøres her afsnit for afsnit, samtidig med at der knyttes en række kommentarer hertil.

I. Fra "BESKRIVELSE OVER ØEN MORS"

Bondesproget i Mors falder temmelig tungt og drævende, og for største Delen afvige Ordene meer eller mindre fra Skriftsproget. Det er dog og vist, at endeel Ord, som i andre Egenes Mundart lide Forandring, blive her udtalte som de skrives. F. Ex. Ager, Bog, By, Fjedder,

Grød, Hans, (Mandsnavn), Høg, Leeg, leger, Løb, løber, Lød (Farve), Steeg, steger, sød, Øeg o. fl. - - - -

KOMMENTAR:

Stykket viser, at Schade er hildet i den illusion, at dialekten er forvansket rigssprog (skriftsprog).

Leeg, leger og *Steeg, steger*, om Schades usikkerhed

overfor diftongen i? se nedenfor under *mier*.

Løb, løber. Forsåvidt ordet er dialektalt - oftest anvender man vel *Rend, render* - burde det være gengivet: *Løv/løver*.

I den morslandske Mundart er kun een ubestemt Artikel, nemlig en; f. Fx. en Huus. Istedten for den bestemte Artikel en eller et tilføjet Enden af Ordet, bruges Bogstavet e foran; f. Fx. e Næt, Natten; e Nætter, Nætterne. Det andet Slags bestemte Artikel, som bruges, naar et Adjectiv gaaer foran Substantivet, er i Fælleskjon den, i Hverkenkjon de (det), og i Pluralis dem; f. Fx. den knøve Huus; de blanke Uand; dem kjønne Folk.

KOMMENTAR:

Hvad Schade her har iagttaget er dels det vestjyske et-køn, dels den foranstillede bestemthedsendelse ved navneord (e) modsat rigssprogets efterhængte kendeord. Dog er det urigtigt at e ikke kan bruges i forbindelse med tillægsord og navneord, uden at det er helt let at sige, i hvilke tilfælde man anvender: den, det, dem og i hvilke: e. *Jens Lunds* udtalelser herom side 191-92 er temmelig uafklarede. (NÅN. s. 42-46).

Om anvendelse af dem for de, se nedenfor.

Hvad Substantivernes Kjon angaaer, da hører alt Levende til Fælleskjon og benævnes han, hun, eller den. Han: Hesten, Tyren, Studen, Vædderen, Ornen, Gasen, Andrikken, Hanen [(Note:) Naar Navnet paa et Huusdyr ikke bestemt tilkiende giver Kjonnet, som: Plag, Føl, Kalv, Griis, Lam, nævnes det i Fælledskjon, som: den Plag, den Føl etc.] Hun: Hoppen, Koen, Faaret, Soen, Gaasen, Anden, Hønen. Fiskene regnes i Almindelighed til Hankjonnet; Fuglene deels til Hankjonnet, som Storken, Ørnen, Høgen, Skaden, Kukkeren, Bruushanen; deels til Hunkjonnet, som: Kragen, Viben, Lærken, Agerhønen, Maagen. Om Dyrene i Almindelighed bruges og den isteden for han eller hun. - Om livløse Ting siges aldrig han eller hun, men den eller de (det); f. Fx. den Bog, de Øl. Saavidt kan sluttes af Artikelen, ere ikke mange Ord Hverkenkjon. I dette Kjon synes især at bruges de Ord, som savne den ubestemte Artikel eller ikke dermed lade sig udtale; f. Ex. Allun, Bly, Fit, Flesk, Garn (spundet), Glas (Vinduesglas), Gods (Bohave), Gruus, Græs, Guld, Jern, Kjød, Kobber, Korn, Leer, Lærret, Meel, Møg, Sand, Smør, Sukker, Svovl, Sølv, Tin, Træ (Brænde), Tøj, Vadmél, Vand, Vergarn, Øl, o. fl.

KOMMENTAR:

Den her tilvebragte skelnen mellem dyr/fugle, som benævnes med han/hun, har næppe nogen hjemmel i dialekten. Så gennemgribende kan forholdene næppe have ændret sig. I nutidigt morsingmål føles det uægte og affekteret at anvende han og hun i sådanne tilfælde. Jeg er tilbøjelig til at tro, at Schade her overfører forestillinger fra sin barndomsdialekt. Han var født på Avernakø.

Jeg tror derfor, man bør placere hovedvægten på sætningen: "Om Dyrene i Almindelighed bruges og den isteden for *han* eller *hun*".

Iagttagelsen af, at der ved en del navneord anvendes foranstillet *det*, istedet for *den*, er ganske præcis, omend begrundelsen ikke er, at de pågældende ord ikke lader sig udtale dermed, men at de er *stofnavne* (og derfor normalt optræder uden det ubestemte kendeord); jvf. Paul Diderichsen: "Elementær dansk Grammatik", 2. udgave, s. 95: "her [= i vest- og sønderjysk] sker Fordelingen af Kønnene, hvor den fremtræder klarest, saaledes, at man behandler Stof- og Massebetegnelser som Neutrum, mens tællelige, formede genstande er Fælleskøn". (Jvf. NÅN. s. 45).

Substantivernes Genitivus dannes sædvanligst ved et Pronomen, i Singularis ved hans, hinner (hendes) og si (sin); i Pluralis ved dier (deres) [(Note:) Naar ajer ell. anner (andre) bruges i Genit. hedder det ajer dies; men tilføjes et Substant., bruges dier; som: ajer dier Høuder, andres Høveder.] F. Ex. e Mand hans Hat, e Bruj hinner Smyk, Brudens Smykke; e Høen hinner Kyuvlingr, Hønens Kyllinger; e Mensk si Natur, Menneskets Natur; e Tree si Blaed, Træets Blade: e Piger dier Løn, Pigernes Løn.

KOMMENTAR:

Rigtig er iagttagelsen af forskellen mellem rigssprogets måde at danne ejefald på (mandens hat) og dialektens (e mand hans hat) med en pronominal omskrivning, hvilket har stærke mindelser om nynorsk, jvf. Johs. A. Dale "Norsklære", 2. udgave, side 85-86: ejefald ved at tilføje s til navneordet anvendes i nynorsk i langt mindre grad end i bokmål. I stedet anvendes blandt andet omskrivning med hans, hennar og sin. Presten sin båt, far sine briller er blandt eksemplerne.

Stedet er ikke her til indgående at drøfte, hvorledes en sådan sproglig lighed mellem to nordiske hoveddialekter, "vestnorsk" og jysk, skal søges forklaret, i hvor høj grad, der foreligger en snæver påvirkning fra den ene til den anden, eller i hvilket omfang der på to forskellige steder - uden nogen direkte påvirkning - udvikles den samme mulighed ("pronominal genitiv") i det fælles grundprog, mens der andetsteds (dansk rigssprog og norsk bokmål) udvikles en anden mulighed ("substantiv-genitiv"), men det sidste er snarest tilfældet.

Noten viser, hvor fintregistrerende en iagttagelse Schade er, når han yder sit bedste.

Blaed formen er lydlig ugød, den burde som i "Idiotikon" side 38 hedde: Blaa-e.

Pronomen demonstrativum dem bruger Morsingen i *Nominativus Pluralis* isteden for *de*. F. Ex. *dem Høns vil eet blyv fræ e Koer (de Høns ville ikke blive fra Kornet). Dem Kael æ eet ræj (de Karle ere ikke ræde) - Samme Pronomen bruges og om adskillige Ord, som i Dansken staae i Singularis; f. Ex. dem Sup (Suppe); dem Koel (Kaal); dem Villing (Velling); dem Aesk (Aske).*

KOMMENTAR:

God er iagttagelsen af, at dialekten ikke i flertal bruger det påpegende stedord *de*, men *dem*, også hvor ordet står som grundled; dog indskydes vel ofte senere i sætningen stedordet *de* (pronominal genoptagelse), for eksempel: dem høns di wel eet - - og dem kåål di er eet ræj.

Kael og *Aesk* er ikke gode i lydlig henseende.

"Idiotikon" har de rigtige: *Kaal* (side 142) og *Aask* (side 7).

Tidspunktet taget i betragtning er den sidste iagttagelse fremragende, jvf. Diderichsens grammatik, side 100: "En ejendommelig Anvendelse af Pluralis (Kollektiv) foreligger i jyske Dialekter, hvor Navne paa Retter som Grød, Vælling, Suppe, Kaal behandles som Plur". (Jvf. NÅN. s. 47).

II. "BIDRAG TIL EN MORSINGBOE-GRAMMATIK"

Exempler paa Adjectivers Comparation

(*go*) og (*goe*), god. *bejer*, bedre. *bejst*, bedst.

(*stoer*), stor. *staer*, større, *støst*, størst.

(*bette*), bitte. *minner*. *minst*.

(), lille, liden (mask: og foem:). *minner*. *minnst*.

(), lidet. (neut:). *minner*, mindre. *minnst*.

ung, ung. *unger*, yngre. *ungest*, yngst.

nær, nær. *na-er*, nærmere, *næjst*, næst.

udele, yderlig, *udere*, v: *meer udele*. *udest*.

(*hyv*), høj. *hyver*, højere. *hyvest*, højest.

(*stakked*), stakket. *stækner*. *stæknest*. *viller*. *villest*.

møj, meget. *mier*. *miest*.

løjen, lodden. *løjner*. *miest løjen* v: *løjnest*.

() *meer østele*. *østerst*.

() *meer sønnele*. *sønnerst*.

() *nør*. *meer nurle*. *norest*.

vejster. *m[eer] vestle*. *vejsterst*.

(*uun*) eller (*uvn*), var, værre. *væst*.

(*manne*), mange. *fleer*. *fliest*.

jenne, eene. *jennest*, eeneste.

høt, højt. *høtter*, højer. *høttest*, højest.

jennele, eenlig.

KOMMENTAR:

go, *goe*, *stoer*. "Idiotikon" opviser også andre eksempler på, at Schade har vanskeligt ved at opfatte

diftongen: u? i ord, som i rigssproget har langt o: *Hoe* eller *Hoed* (= hoved), *Hoes* (= hose); *Poes* (= pose) *Moes* (= mose), men horn: *Hoen* eller *Huon* (rigtigt) (jvf. NÅN. s. 52).

Derimod noteres andre diftonger gennemgående rigtigt, se nedenfor: *bejst*, *næjst*, *hyvest*, *miest*.

minst er i håndskriftet rettet fra *betteste*, som hos Feilberg er afhjemlet fra blandt andet Thy, men ikke findes hos Lund.

na-er har samme form i "Idiotikon" side 157. Denne nu i morsingmålet forsvundne form - Lund anfører side 223 rigtigt kun udtalen med æ i "højere grad" - er hos Feilberg afhjemlet fra Mors og Agger.

udele. På håndskriftets side 2 findes bøjningen: *udele*. *udere*, ydere. *udest*, yderst. I "Idiotikon" side 227 findes formerne: *uder*, yder; *udere*, ydere eller yderligere; *udest*, yderst.

Det er nok rigtigst - med Feilberg - at opfatte dette som to forskellige ord: *biordet uderlig* som næppe kan gradbøjes med andet end med foranstillet mere og mest, og *tillægsordet uderst*, som jo er "højeste grad" (superlativ). Det er nok derfor et spørgsmål, om "højere graden" (komparativ) *udere* kan være ægte.

stækner, stæknest. Schade har samme former i "Idiotikon", side 200 og Lund tilsvarende side 190. Feilberg anfører ligeledes formerne fra Mors og Thy, men bemærker, at de er gammeldags.

Det er vel rimeligt at forklare forholdet på følgende måde: Oprindeligt må der have eksisteret formerne *stakken* (af Feilberg overleveret fra Vendsyssel) og *stakket*; - den første kan måske være den gamle vestdanske, den sidste den østdanske form; - jævnfør et tilsvarende forhold i fortids tillægsmåde af udsagnsordene: *bleven: blevet, kommen: kommet, bunden: bundet*.

Tillægsordet *stakken* har kunnet gradbøjes dels med omlyd, som i de ovenfor nævnte morsingske eksempler, dels uden omlyd (Feilberg har formerne: *stakner, staknest* fra Vendsyssel).

Senere må i grundformen *stakken* være blevet afløst af "intetkønsformen" *stakket*, som ikke har kunnet gradbøjes med endetillæg, hvorfor de gamle "højere" og "højeste grads"-former er blevet fastholdt.

I "Ordbog over det danske Sprog" under: *stakket* og *Stak- 2)* finder jeg, at disse forhold ikke er ganske afklarede.

Torsten Balle har peget på en anden mulig forklaring: *stækner* og *stæknest* kan være afledt af udsagnsordet *stæknes* = blive kortere; datid: *stæknest*.

viller: Grundformen er overstreget, som i "Idiotikon" side 236 gengives kun 2. og 3. grad. Dette er korrekt, jvf. "Ordbog over det danske Sprog" under VI vild: kun lidt brugt i grundformen.

mier: rettet fra *meer*, jf. den vaklende gengivelse af ordet nedenfor og skriveformerne: *fleer/fliest*.

østele og *østerst* opfattes bedst som to ord: *østlig, østerst*. På samme måde *sønderlig* og *sønderst*, *nordlig* og *nordest*, *vestlig* og *vester*.

nurle: Tredie bogstav er utydelig, men kan vanskeligt være andet end r.

væst. Det er muligt, at formen kan læses: *væste*. Flere af højestegradsformerne ovenfor har overstreget udlydende e. Denne usikkerhed over for den jyske apokope (bortfald af udlydende vokal) kunne tale for en tidlig datering af håndskriftet. (Jvf. NÅN. s. 39).

Nogle Adjectiver udtales i Sing.;, som Plur: f. E: en kjønne Mand, en slemme Hund.

KOMMENTAR:

Det fænomen, Schade har iagttaget, er den såkaldte *emfatisk forstærkende tilføjelse af e til et tillægsord*, som står i ubestemt form, se Lund side 189 og Diderichsen "Elementær dansk Grammatik" side 105: I enkelte staaende Udtryk findes bestemt Form efter ubestemt Bestemmerled", og Ulla Albeck "Dansk Stilistik" (3. udg.), side 38: "En - - - Melleform mellem bestemt og ubestemt Adjektiv er det saakaldte *emfatiske Adjektiv* - - - gerne med spøgende eller *dialektal Farve*, - - - Kun Adjektiver med *rosende* eller *dadlende* Betydning plejer at behandles paa denne Maade". [Udhævet her].

ADVERBIERS COMPARATION

ild', ilde. var, værre.
val, vel. bejer, bedre. bejst, bedst.
tint, tidt. tier, tiere. tiest, tiest.
sille, sildig. sillere. sillest.

VERBER

søkker, synker; sak, sank.

KOMMENTAR:

tint: Der henvises til den andetsteds i årbogen forekommende opsats om denne form.

Hermed afbrydes beskrivelsen brat.

Jævnført med store systematiske undersøgelser som Lunds kan disse Schades spredte iagttagelser måske synes betydningsløse. For at opnå den rette bedømmelse af disse skal der siges tre ting:

- 1) Håndskriftet er at betragte som en kladder. Af os ukendte årsager rummer det kun begyndelsen til en beskrivelse.
- 2) Er den ovenfor nævnte tidlige datering af manuskriptet rigtig, kan det være skrevet omkring 1800. Dette er et tidligt tidspunkt i dialektforskningen.
- 3) Disse første og famlende forsøg på dialektbeskrivelse er - hvad kenderen ved - alt andet end interesseløse. De er grundvolden for de langt senere systematiske beskrivelser.

Hvilken sammenfattende karakteristik af Schade som dialektbeskriver kan der gives på grundlag af det her offentliggjorte materiale?

Alle iagttagelser er næppe ganske rigtige, og i lyd-gengivelsen har han større vanskeligheder ved at frigøre sig fra rigssprogets skriftbillede end i Idiotikon.

Dette til trods er *helhedsindtrykket*, at Schade er en ganske habil iagttagelse også når det gælder *grammatiske fænomener* i dialekten. Det samme indtryk bekræfter hans hovedarbejde, *ordindsamlingen*.

Oversættelse af grammatiske fagudtryk:

adverbium = biord.	maskulinum = hankøn.
adjektiv = tillægsord.	neutrum = intetkøn.
demonstrativt = påpegende.	nominativ = "grundledskasus".
emfatisk = udhævende.	pluralis = flertal.
femininum = hunkøn.	pronomen = tillægsord.
genitiv = ejefald.	singularis = ental.
hverkenkøn = intetkøn.	substantiv = navneord.
idiotikon = dialektordbog.	verbum = udsagnsord.
komparation = gradbøjning.	

Henvisninger:

Lund: J. Lund: Morsingmålets Lyd- og formlære (1932-38).
NÅN: Niels Åge Nielsen: De jyske dialekter (1959).

(I en række ord tilkendegiver Schade lang vokal ved en streg over denne, kort vokal ved en bue. Af tekniske grunde har disse tegn ikke kunnet gengives her. Manglen afhjælpes delvis ved, at lang vokal ofte tillige gengives ved efterskrevet e).

(Kilde: Historisk Årbog for Thisted amt 1967, side 388-398).